

The Greek Review of Social Research

Vol 77 (1990)

77

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

77
1990

P. BOURDIEU
Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ, ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή
ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα

ΗΛΙΑΣ ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ
Εξελίξεις και επιπτώσεις της μεταναστευτικής
κίνησης στον νησιωτικό χώρο

ΒΥΡΩΝ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ
Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού
στη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση
του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη
της μεταπολεμικής Ελλάδας

ΚΛΕΩΝ ΤΣΙΜΠΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ
Πίνακες επιβίωσης του ελληνικού πληθυσμού
κατά αιτία θανάτου (1960-80)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΛΔΟΥΤΑΚΗΣ
Κοινωνιολογική προσέγγιση των στάσεων των κατοίκων
της Δ. Αττικής απέναντι στους προσβεβλημένους
από ΣΕΑΑ

ΧΑΡΗΣ Σ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΨΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
Κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της τριτοβάθμιας
εκπαίδευσης

ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
Κοινωνικές ανισότητες και ποιτικές ταξινομήσεις

ΚΩΣΤΑΣ ΜΕΛΛΙΣ
Η θεωρία της αλλοτριώσεως και η μαρξική
θεωρία εργασίας-αξίας

ΜΙΧ. ΠΟΛΕΜΗΣ
Φιλοσοφική παράδοση και κλασική πολιτική θεωρία

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει

P. Bourdieu

doi: [10.12681/grsr.912](https://doi.org/10.12681/grsr.912)

Copyright © 1990, P. Bourdieu

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Bourdieu, P. (1990). Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει. *The Greek Review of Social Research*, 77, 3-14.
<https://doi.org/10.12681/grsr.912>

P. Bourdieu

Η ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ*

Μετάφραση: Ν. Παναγιωτόπουλος, Β.Σ. Ταμπουράκης

Θα ήθελα να διευκρινίσω πρώτα ότι σκοπός μου δεν είναι να καταγγείλω κατά τρόπο μηχανικό και εύκολο τις σφυγμομετρήσεις γνώμης, αλλά να προβώ σε μια αστηρή ανάλυση του τρόπου λειτουργίας τους και των λειτουργιών τους. Πράγμα που προϋποθέτει την αμφισβήτηση των τριών αξιωμάτων που άρρητα εμπλέκονται. Κάθε έρευνα γνώμης προϋποθέτει ότι όλος ο κόσμος

Ο Pierre Bourdieu είναι καθηγητής στο Collège de France και Διευθυντής Ερευνών στο Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

* Παρουσίαση που έγινε στο Norgoît (Agras) τον Ιανουάριο του 1972, δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Les Temps Modernes*, τχ. 318, Ιανουάριος 1973, σ. 1292-1309, και αναδημοσιεύθηκε στο βιβλίο του P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Minuit, 1984, σ. 222-235.

Σ.τ.Μ.: Ευχαριστούμε θερμότατα τον P. Bourdieu που μας επέτρεψε τη μετάφραση και μας βοήθησε στην προσπάθειά μας.

Καταγραφή ενός προφορικού λόγου που απευθύνθηκε σε μη ειδικούς, καθορίζοντας μ' αυτό τον τρόπο το «ρητορικό του ήθος», το κείμενο αυτό σηματοδότησε μια σειρά κριτικών αναλύσεων των σφυγμομετρήσεων της κοινής γνώμης, αυτής της «επιστήμης χωρίς επιστήμωνα», όπως λέει ο P. Bourdieu, που συγκροτήθηκε γύρω από τα ινστιτούτα των σφυγμομετρήσεων και των πολιτικών επιστημών (P. Bourdieu, *Les doxosophes*, Minuit, 1, Νοέμβριος, 1972, σ. 26-45) και η οποία συγγέεται γενικά με την κοινωνιολογία. Χρήσιμη από μεθοδολογική και επιστημολογική άποψη αφού επιτρέπει να κατανοήσουμε, μεταξύ άλλων, τι δεν είναι κοινωνιολογία, καταδεικνύοντας πώς μια πραγματική επιστημονική προσέγγιση συνεπάγεται ανασκοπικότητα (reflexivité), τομή με τον κοινό νοη και κυρίως εργασία κατασκευής ενός αντικειμένου (βλ. ακόμα P. Bourdieu, *La Distinction, Critique sociale du jugement* και κυρίως το κεφάλαιο «Culture et politique», σ. 463-541, Minuit, 1979), η ανάλυση αυτή είναι παράλληλα αναγκαία αφού η πρακτική των σφυγμομετρήσεων συγκροτεί σήμερα ένα βασικό εμπόδιο στην ίδια την κοινωνιολογία μέσω της νέας εικόνας της κοινωνικής επιστήμης που παρουσιάζει — και η οποία οφείλει τη δύναμή της στο γεγονός της συνάντησης των συμφερόντων διαφόρων τμημάτων της κυρίαρχης τάξης, κυρίως του πολιτικού και του δημοσιογραφικού χώρου (για την αναγκαιότητα μιας κοινωνιολογίας των κοινωνικών χρήσεων της τεχνολογίας

μπορεί να έχει μια γνώμη· ή, με άλλα λόγια, ότι η παραγωγή μιας γνώμης είναι ευχερής σε όλους. Έστω και αν θίξω ένα αίσθημα αφελώς δημοκρατικό, θα αμφισβητήσω αυτό το πρώτο αξίωμα. Δεύτερο αξίωμα: Υποθέτουμε ότι όλες οι γνώμες είναι ισοδύναμες. Πιστεύω ότι μπορούμε να αποδείξουμε πως κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει και ότι το γεγονός συσσώρευσης γνώμων που δεν έχουν καθόλου την ίδια πραγματική δύναμη οδηγεί στην παραγωγή τεχνημάτων δίχως νόημα. Τρίτο άρρητο αξίωμα: Στο απλό γεγονός να τίθεται η ίδια ερώτηση σε όλο τον κόσμο εμπλέκεται η υπόθεση ότι υπάρχει συναίνεση για τα προβλήματα, με άλλα λόγια ότι υπάρχει συμφωνία για τις ερωτήσεις που αξίζει να τίθενται. Τα τρία αυτά αξιώματα συνεπιφέρουν, νομίζω, ολόκληρη σειρά διαστρεβλώσεων που παρατηρούνται έστω και όταν όλοι οι όροι της μεθοδολογικής αυστηρότητας πληρούνται στη συλλογή και στην ανάλυση των δεδομένων.

Πολύ συχνά ασκούμε τεχνικές επιτιμήσεις στις σφυγμομετρήσεις γνώμης. Π.χ., αμφισβητούμε την αντιπροσωπευτικότητα των δειγμάτων. Φρονώ ότι στην παρούσα κατάσταση των χρησιμοποιούμενων μέσων από τα γραφεία παραγωγής σφυγμομετρήσεων, η ένσταση είναι εντελώς αστήρικτη. Τους προσάπτουμε επίσης ότι θέτουν διαστρεβλωμένες ερωτήσεις, ή μάλλον ότι η διαστρέβλωση εμπεριέχεται στις ερωτήσεις με τον τρόπο που διατυπώνονται: αυτό ήδη αληθεύει περισσότερο και συχνά συμβαίνει να υπαγορεύουμε την απάντηση με τον τρόπο που θέτουμε την ερώτηση. Έτσι, για παράδειγμα, παραβαίνοντας τη στοιχειώδη αρχή της σύνταξης ενός ερωτηματολογίου που απαιτεί να «παρέχουμε τις δυνατότητές τους» σε όλες τις δυνατές ερωτήσεις, παραλείπουμε συχνά στις ερωτήσεις ή στις προτεινόμενες απαντήσεις μια από τις δυνατές επιλογές, ή ακόμη προτείνουμε αρκετές φορές την ίδια επιλογή με διαφορετικές διατυπώσεις. Υπάρχουν κάθε είδους διαστρεβλώσεις του τύπου αυτού και θα ήταν ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε για τις κοινωνικές συνθήκες εμφάνισης αυτών των διαστρεβλώσεων. Τις περισσότερες φορές οφείλονται στις συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονται οι άνθρωποι που παράγουν τα ερωτηματολόγια. Αλλά οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι οι προβληματικές που κατασκευάζουν τα ινστιτούτα σφυγμομετρήσεως γνώμης υποτάσσονται σε ένα αίτημα ιδιάζοντος τύπου. Έτσι, έχον-

των σφυγμομετρήσεων γνώμης βλ. P. Bourdieu, «Le hit-parade des intellectuels Français, ou qui sera juge de la légitimité des juges?», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 52-53, Ιούνιος 1984, σ. 95-100, των πολιτικο-δημοσιογραφικών χρήσεων των σφυγμομετρήσεων και των ειδικών συνεπειών που παράγονται από την προοδευτική τους ενσωμάτωση μέσα στον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού πεδίου βλ. P. Bourdieu, «Le sondage. Une science sans savant» στο P. Bourdieu, *Choses dites*, σ. 217-224, Minuit, 1987· P. Champagne, «Le cercle politique. Usages sociaux des sondages et nouvel espace politique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 71-72, Μάρτιος 1988, σ. 71-97).

τας αναλάβει την ανάλυση μιας μεγάλης εθνικής έρευνας για τη γνώμη των Γάλλων αναφορικά με το σύστημα διδασκαλίας, επισημόναμε, στα αρχεία ενός ορισμένου αριθμού γραφείων μελετών, όλες τις ερωτήσεις που αφορούν τη διδασκαλία. Αυτό μας οδήγησε να αντιληφθούμε ότι έχουν τεθεί περισσότερες από 200 ερωτήσεις πάνω στο σύστημα διδασκαλίας από το Μάιο του 1968 έναντι λιγότερων από 20 μεταξύ 1960 και 1968. Αυτό σημαίνει ότι οι προβληματικές που επιβάλλονται σ' αυτό τον τύπο Οργανισμού συνδέονται βαθιά με τη συγκυρία και κυριαρχούνται από έναν ορισμένο τύπο κοινωνικού αιτιήματος. Η ερώτηση της διδασκαλίας λ.χ. μπορεί να τεθεί από ένα Ινστιτούτο κοινής γνώμης μόνο όταν γίνει πολιτικό πρόβλημα. Βλέπουμε αμέσως τη διαφορά που διαχωρίζει αυτά τα Ιδρύματα από τα Κέντρα Ερευνών που γεννούν τις προβληματικές τους, αν όχι σ' έναν καθάριο ουρανό, οπωσδήποτε με μια πολύ μεγαλύτερη απόσταση απέναντι στο κοινωνικό αίτημα με την άμεση και κατεπείγουσα μορφή του.

Μια συνοπτική στατιστική ανάλυση των τιθέντων ερωτήσεων μας αποκάλυψε ότι η μεγάλη πλειονότητά τους συνδεόταν απευθείας με τις πολιτικές ενασχολήσεις του «Πολιτικού Προσωπικού». Εάν απόψε διασκεδάσαμε παίζοντας με χαρτάκια και αν σας έλεγα να γράψετε πέντε ερωτήσεις που σας φαίνονται οι σημαντικότερες σε σχέση με τη διδασκαλία, ασφαλώς θα λαβαίναμε έναν κατάλογο πολύ διαφορετικό από εκείνον που λαβαίνουμε εξετάζοντας τις ερωτήσεις που έχουν πραγματικά τεθεί από τις έρευνες γνώμης. Η ερώτηση: «Πρέπει να εισαχθεί η πολιτική στα Λύκεια;» (ή παραλλαγές) έχει τεθεί πολλές φορές, ενώ η ερώτηση «Πρέπει να τροποποιηθούν τα προγράμματα;» ή «Πρέπει να τροποποιηθεί ο τρόπος μετάδοσης των περιεχομένων;» έχει πολύ σπάνια τεθεί. Επίσης: «Πρέπει να επιμορφωθούν οι διδάσκοντες;» Τόσες ερωτήσεις που είναι πολύ σημαντικές τουλάχιστον μέσα σε μια άλλη προοπτική.

Οι προβληματικές που προτείνονται από τις σφυγμομετρήσεις γνώμης είναι υποταγμένες σε πολιτικά συμφέροντα, και αυτό υπαγορεύει σε μεγάλο βαθμό τόσο τη σημασία των απαντήσεων όσο και τη σημασία που αποδίδεται στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων. Η σφυγμομέτρηση γνώμης είναι, στην παρούσα κατάσταση, ένα εργαλείο πολιτικής δράσης· η σημαντικότερη λειτουργία της συνίσταται ίσως στο να επιβάλλει την ψευδαίσθηση ότι υφίσταται μια κοινή γνώμη σαν το καθαρά προσθετικό άθροισμα ατομικών γνώμων· στην επιβολή της ιδέας ότι υφίσταται κάτι που αποτελεί τον μέσο όρο των γνώμων ή τη μέση γνώμη. Η «κοινή γνώμη» που εκδηλώνεται στα πρωτοσέλιδα εφημερίδων με τη μορφή ποσοστών (60% των Γάλλων είναι υπέρ...), η κοινή αυτή γνώμη είναι ένα καθαρό και απλό τέχνημα που έχει ως λειτουργία να αποκρύπτει ότι η κατάσταση της γνώμης σε μια δεδομένη στιγμή του χρόνου είναι ένα σύστημα δυνάμεων, πιέσεων, και ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο

ακατάλληλο για να αντιπροσωπεύσει την κατάσταση της γνώμης από ένα ποσοστό.

Γνωρίζουμε ότι κάθε άσκηση της δύναμης συνοδεύεται από ένα λόγο που αποβλέπει στη νομιμοποίηση της δύναμης εκείνου που την ασκεί· μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι η ιδιότητα κάθε σχέσης δύναμης είναι να αποκτά όλη της τη δύναμη στο μέτρο μόνο όπου αποκρύπτεται σαν τέτοια. Κοντολογίς, για να μιλήσουμε απλά, ο πολιτικός είναι εκείνος που λέει: «Ο Θεός είναι μαζί μας». Το αντίστοιχο του «Ο Θεός είναι μαζί μας», είναι σήμερα «Η κοινή γνώμη είναι μαζί μας». Αυτό είναι το θεμελιώδες αποτέλεσμα της έρευνας γνώμης: Να σχηματιστεί η ιδέα ότι υπάρχει μια ομόφωνη κοινή γνώμη, συνεπώς να νομιμοποιηθεί μια πολιτική και να ισχυροποιηθεί τις σχέσεις δύναμης που τη θεμελιώνουν ή την καθιστούν δυνατή.

Έχοντας πει στην αρχή αυτό που ήθελα να πω στο τέλος, θα προσπαθήσω να καταδείξω πολύ σύντομα ποιες είναι οι διεργασίες μέσα από τις οποίες παράγεται αυτό το φαινόμενο της συναίνεσης (effet de consensus). Η πρώτη διεργασία που έχει ως αφετηρία το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο όλος ο κόσμος οφείλει να έχει μια γνώμη, συνίσταται στο να μη ληφθούν υπόψη τα «δεν απαντώ». Ρωτάτε για παράδειγμα τον κόσμο: «Είστε υπέρ της Κυβέρνησης Πομπιντού;» Καταγράφετε 30% «δεν απαντώ», 20% ναι, 50% όχι. Μπορείτε να πείτε: Το τμήμα εκείνων που είναι κατά, υπερβαίνει σε αριθμό το τμήμα αυτών που είναι υπέρ και κατόπιν υπάρχει αυτό το υπόλοιπο 30%. Μπορείτε επίσης να υπολογίσετε ξανά τα ποσοστά υπέρ και κατά αποκλείοντας τα «δεν απαντώ». Η απλή αυτή επιλογή είναι μια θεωρητική διεργασία απίστευτης βαρύτητας, πάνω στην οποία θα ήθελα να συλλογιστώ μαζί σας.

Το να αποκλείονται τα «δεν απαντώ», είναι σαν να κάνουμε αυτό που γίνεται σε μια εκλογική αναμέτρηση, όπου υπάρχουν λευκά ή άκυρα ψηφοδέλτια· είναι σαν να επιβάλλουμε στην έρευνα γνώμης την άρρητη φιλοσοφία της εκλογικής έρευνας. Εάν κοιτάξουμε καλύτερα, παρατηρούμε ότι το ποσοστό των «δεν απαντώ» είναι υψηλότερο κατά γενικό τρόπο στις γυναίκες απ' όσο στους άνδρες, ότι η απόκλιση μεταξύ γυναικών και ανδρών είναι τόσο μεγαλύτερη όσο τα τιθέμενα προβλήματα είναι πιο καθαρά πολιτικού χαρακτήρα. Άλλη παρατήρηση: Όσο περισσότερο μία ερώτηση αναφέρεται σε προβλήματα γνώσης, τόσο μεγαλύτερη είναι η απόκλιση μεταξύ των ποσοστών «δεν απαντώ» των περισσότερο και των λιγότερο μορφωμένων. Αντίστροφα, όταν οι ερωτήσεις αναφέρονται σε ηθικά προβλήματα, οι διακυμάνσεις των «δεν απαντώ» ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης είναι χαμηλές (παράδειγμα: «Πρέπει να είμαστε αυστηροί με τα παιδιά;»). Άλλη παρατήρηση: Όσο περισσότερο θέτει μία ερώτηση συγκρουσιακά προβλήματα, αφορά ένα σύμπλεγμα αντιφάσεων (είτε πρόκειται για ερώτηση σχετικά με την κατάσταση στην Τσεχοσλοβακία για όσους ψηφίζουν κομμουνισμό), όσο περισ-

σότερο μία ερώτηση είναι γεννητής εντάσεων για μια ορισμένη κατηγορία, τόσο περισσότερο είναι συχνά στην κατηγορία αυτή τα «δεν απαντώ». Συνεπώς, η απλή στατιστική ανάλυση των «δεν απαντώ» παρέχει μια πληροφορία για το τι σημαίνει η ερώτηση καθώς επίσης και για την εξεταζόμενη κατηγορία, που ορίζεται τόσο από την πιθανότητα που της αποδίδεται να έχει μια γνώμη όσο και από την υπό συνθήκη πιθανότητα να είναι η γνώμη υπέρ ή κατά.

Η επιστημονική ανάλυση των σφυγμομετρήσεων γνώμης δείχνει πράγματι ότι δεν υπάρχει πρόβλημα καθολικό· ότι δεν υπάρχει ερώτηση που να μην ερμηνεύεται ξανά σε συνάρτηση με τα συμφέροντα των ατόμων στα οποία τίθεται, ενώ η πρώτη επιταγή είναι να αναρωτηθούμε σε ποια ερώτηση πιστεύουν οι διάφορες κατηγορίες των ερωτηθέντων ότι απάντησαν. Μια από τις πιο ολέθριες επιπτώσεις της έρευνας γνώμης συνίσταται ακριβώς στο να καλούνται τα άτομα να απαντούν σε ερωτήσεις για τις οποίες δεν διερωτώνται. Για παράδειγμα, είτε είναι ερωτήσεις που περιστρέφονται γύρω από τα προβλήματα της ηθικής, είτε πρόκειται για ερωτήσεις σχετικά με την αυστηρότητα των γονέων, τις σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητών, την κατευθυνόμενη ή μη κατευθυνόμενη παιδαγωγική κλπ., προβλήματα που συλλαμβάνονται σαν ηθικά προβλήματα περισσότερο όσο κατεβαίνουμε πιο πολύ στην κοινωνική ιεραρχία, αλλά που μπορούν να είναι πολιτικά προβλήματα για τις ανώτερες τάξεις: Ένα από τα αποτελέσματα της έρευνας συνίσταται στο να μεταμορφώνονται ηθικές απαντήσεις σε πολιτικές απαντήσεις με την απλή επιβολή προβληματικής.

Πράγματι υπάρχουν αρκετές αρχές από τις οποίες μπορούμε να παραγάγουμε μια απάντηση. Υπάρχει πρώτα αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε *πολιτική αρμοδιότητα* σε αναφορά προς έναν αυθαίρετο και μαζί νόμιμο ορισμό, δηλαδή κυρίαρχο και συγκεκαλυμμένο σαν τέτοιο, της πολιτικής. Η πολιτική αυτή αρμοδιότητα δεν είναι καθολικός διαδεδομένη. Κυμαίνεται περίπου όπως και το επίπεδο εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια, η πιθανότητα να έχει κανείς μια γνώμη πάνω σε όλα τα θέματα που προϋποθέτουν πολιτικές γνώσεις μπορεί να συγκριθεί με την πιθανότητα που έχει κανείς να πάει στο Μουσείο. Παρατηρούμε σημαντικές αποκλίσεις: Εκεί όπου ο τάδε φοιτητής που είναι στρατευμένος σ' ένα αριστεριστικό κίνημα βλέπει 15 διαίρεσεις στα αριστερά του σοσιαλιστικού κόμματος, για το μέσο στέλεχος δεν υπάρχει τίποτα. Στην πολιτική κλίμακα (άκρα αριστερά, αριστερά, κεντροαριστερά, κέντρο, κεντροδεξιά, δεξιά, άκρα δεξιά, κλπ.) που οι έρευνες «πολιτικής επιστήμης» χρησιμοποιούν σαν αυτονόητες, ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες χρησιμοποιούν έντονα μια μικρή γωνία της άκρας αριστεράς· άλλες χρησιμοποιούν μόνο το κέντρο, άλλες χρησιμοποιούν ολόκληρη την κλίμακα. Τελικά, μια εκλογή είναι η συνάθροιση χώρων εντελώς διαφορετικών· προσθέ-

τουμε άτομα που μετρούν σε εκατοστά με άτομα που μετρούν σε χιλιόμετρα ή, ακόμα, άτομα που βαθμολογούν από το 0 έως το 20 και άτομα που βαθμολογούν μεταξύ 9 και 11. Η αρμοδιότητα μετρείται μεταξύ άλλων με το βαθμό λεπτότητας αντίληψης (το ίδιο συμβαίνει στην αισθητική, όπου ορισμένοι μπορούν να διακρίνουν τις 5 ή 6 διαδοχικές τεχνοτροπίες ενός μόνου ζωγράφου).

Η σύγκριση αυτή μπορεί να επεκταθεί κι άλλο. Στην αισθητική αντίληψη, υπάρχει πρώτα μια ανεκτική κατάσταση: Τα άτομα πρέπει να σκέπτονται το έργο τέχνης σαν ένα έργο τέχνης· στη συνέχεια, αφού το συλλάβουν σαν έργο τέχνης, πρέπει να έχουν κατηγορίες αντίληψης για να το κατασκευάσουν, να το δομήσουν κλπ. Ας υποθέσουμε ότι μια ερώτηση διατυπώνεται με τον εξής τρόπο: «Είστε υπέρ μιας κατευθυνόμενης παιδείας ή μιας μη κατευθυνόμενης παιδείας;». Για ορισμένους, μπορεί να στοιχειοθετηθεί σαν πολιτική, σαν να εντάσσεται η αναπαράσταση των σχέσεων γονέων-παιδιών σε μια συστηματική θεώρηση της κοινωνίας· για άλλους, είναι καθαρά θέμα ηθικής. Έτσι το ερωτηματολόγιο που έχουμε επεξεργασθεί και με το οποίο ρωτάμε τα άτομα εάν, γι' αυτά, είναι ή όχι πολιτική το να απεργείς, να έχεις μακριά μαλλιά, να συμμετέχεις σ' ένα φεστιβάλ ποπ, κλπ., προκαλεί την εμφάνιση πολύ μεγάλων διακυμάνσεων ανάλογα με τις κοινωνικές τάξεις. Η πρώτη συνθήκη για να απαντήσεις πλήρως σε μία πολιτική ερώτηση είναι λοιπόν να είσαι ικανός να τη στοιχειοθετήσεις σαν πολιτική· η δεύτερη, αφού τη στοιχειοθετήσεις σαν πολιτική, είναι να μπορείς να εφαρμόσεις σ' αυτήν καθαρά πολιτικές κατηγορίες που μπορούν να είναι περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλες, περισσότερο ή λιγότερο εκλεπτυσμένες, κλπ. Αυτές είναι οι ειδικές συνθήκες παραγωγής των γνώμων, αυτές που η έρευνα γνώμης υποθέτει ότι εκπληρώνονται καθολικά και ομοιόμορφα με το πρώτο αξίωμα, κατά το οποίο όλος ο κόσμος μπορεί να παράγει μια γνώμη.

Δεύτερη αρχή από την οποία τα άτομα μπορούν να παράγουν μια γνώμη, αυτό που αποκαλώ «ταξικό ήθος» (για να μην πω «ταξική ηθική»), δηλαδή, ένα σύστημα άρρητων αξιών που τα άτομα ενσωμάτωσαν από την παιδική τους ηλικία και με βάση το οποίο παράγουν απαντήσεις σε άκρως διαφορετικά προβλήματα. Οι γνώμες που μπορούν να ανταλλάσσουν τα άτομα κατά την έξοδό τους από έναν ποδοσφαιρικό αγώνα μεταξύ των ομάδων Α και Β οφείλουν ένα μεγάλο μέρος της συνοχής τους, της λογικής τους, στο ταξικό ήθος. Ένα πλήθος απαντήσεων που θεωρούνται πολιτικές απαντήσεις, παράγονται στην πραγματικότητα από το ταξικό ήθος και ταυτόχρονα μπορούν να προσλαμβάνουν μια εντελώς διαφορετική σημασία όταν ερμηνεύονται στο πολιτικό πεδίο. Εδώ, οφείλω να αναφερθώ σε μια κοινωνιολογική παράδοση, που είναι διαδεδομένη κυρίως μεταξύ ορισμένων κοινωνιολόγων της πολιτικής στις Ηνωμένες Πολιτείες, που μιλούν συχνότατα για συντηρη-

τισμό και για αυταρχισμό των λαϊκών τάξεων. Οι θέσεις αυτές θεμελιώνονται στη διεθνή σύγκριση ερευνών ή εκλογών που τείνουν να δείχνουν ότι κάθε φορά που ρωτάμε τις λαϊκές τάξεις, σε οποιαδήποτε χώρα, για προβλήματα που αφορούν τις σχέσεις εξουσίας, την ατομική ελευθερία, την ελευθερία του τύπου κλπ., δίνουν απαντήσεις πιο «αυταρχικές» από εκείνες που δίνουν οι άλλες τάξεις· και απ' αυτό βγάζουμε το γενικό συμπέρασμα ότι υπάρχει σύγκρουση μεταξύ των δημοκρατικών αξιών (στον συγγραφέα που έχω κατά νου, τον Λίβερτ, πρόκειται για αμερικανικές δημοκρατικές αξίες) και των αξιών που οι λαϊκές τάξεις έχουν ενσωματώσει, αξίες αυταρχικού και κατασταλτικού τύπου. Εξ αυτού αντλούμε μια εσχατολογική θεώρηση: Ας ανυψώσουμε το βιοτικό επίπεδο, ας ανυψώσουμε το μορφωτικό επίπεδο και, αφού η τάση προς την καταστολή, τον αυταρχισμό κλπ. συνδέεται με τα χαμηλά εισοδήματα, με τα χαμηλά επίπεδα μόρφωσης κλπ., θα παράγουμε έτσι καλούς πολίτες της αμερικανικής δημοκρατίας. Κατά την άποψή μου το ζήτημα που τίθεται είναι η σημασία των απαντήσεων που δίδονται σε ορισμένες ερωτήσεις. Ας υποθέσουμε ένα σύνολο ερωτήσεων του ακόλουθου τύπου: Είστε υπέρ της ισότητας των φύλων; Είστε υπέρ της σεξουαλικής ελευθερίας στα ανδρόγυνα; Είστε υπέρ μιας μη αυταρχικής παιδείας; Είστε υπέρ της νέας κοινωνίας; κλπ. Ας υποθέσουμε ένα άλλο σύνολο ερωτήσεων του τύπου: Πρέπει οι καθηγητές να κάνουν απεργία όταν απειλείται η θέση τους; Οι διδάσκοντες πρέπει να είναι αλληλέγγυοι με τους άλλους δημόσιους λειτουργούς στις περιόδους κοινωνικής σύγκρουσης; κλπ. Από τα δύο αυτά σύνολα ερωτήσεων προκύπτουν απαντήσεις με διάρθρωση εντελώς αντίστροφη από την άποψη της κοινωνικής τάξης. Το πρώτο σύνολο ερωτήσεων, που αφορά έναν ορισμένο τύπο καινοτομίας στις κοινωνικές σχέσεις, στη συμβολική μορφή των κοινωνικών σχέσεων, προκαλεί απαντήσεις τόσο περισσότερο ευνοϊκές όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία και στην ιεραρχία ανάλογα με το επίπεδο μόρφωσης· αντίστροφα, οι ερωτήσεις που αφορούν τους πραγματικούς μετασχηματισμούς των σχέσεων δύναμης μεταξύ των τάξεων προκαλούν ερωτήσεις όλο και περισσότερο δυσμενείς όσο ανεβαίνουμε στην κοινωνική ιεραρχία.

Κοντολογίς, η πρόταση «οι λαϊκές τάξεις είναι κατασταλτικές» δεν είναι ούτε αληθής ούτε αναληθής. Είναι αληθινή στο μέτρο που, μπροστά σ' ένα σύνολο προβλημάτων, όπως αυτά που αφορούν την οικογενειακή ηθική, τις σχέσεις μεταξύ των γενεών ή μεταξύ των φύλων, οι λαϊκές τάξεις τείνουν να εκδηλώνουν πολύ μεγαλύτερη αυστηρότητα απ' όσο οι άλλες κοινωνικές τάξεις. Αντίθετα, για τις ερωτήσεις πολιτικής δομής, που εμπλέκουν τη διατήρηση ή το μετασχηματισμό της κοινωνικής τάξης (πραγμάτων) και όχι πια μονάχα τη διατήρηση ή το μετασχηματισμό των τρόπων σχέσης μεταξύ των ατόμων, οι λαϊκές τάξεις είναι πολύ πιο ευνοϊκές για την καινοτομία, δηλαδή

για ένα μετασχηματισμό των κοινωνικών δομών. Βλέπετε πως ορισμένα από τα προβλήματα που τέθηκαν το Μάιο του 1968, και συχνά κακώς, στη σύγκρουση μεταξύ του Κομμουνιστικού Κόμματος και των αριστεριστών, συνδέονται πολύ άμεσα με το κεντρικό πρόβλημα που προσπάθησα να θέσω απόψε, εκείνο της φύσης των απαντήσεων, δηλαδή της αρχής από την οποία παράγονται. Η αντίθεση που έκανα μεταξύ των δύο αυτών ομάδων ερωτήσεων ισοδυναμεί πράγματι με την αντίθεση μεταξύ δύο αρχών παραγωγής των γνώμων: Μια αρχή καθαρά πολιτική και μια αρχή ηθική, ενώ το πρόβλημα του συντηρητισμού των λαϊκών τάξεων είναι το προϊόν άγνοιας αυτής της διάκρισης.

Η δράση επιβολής προβληματικής, δράση που ασκείται από κάθε έρευνα γνώμης και από κάθε πολιτική διερεύνηση (αρχίζοντας από την εκλογική), απορρέει από το γεγονός ότι οι ερωτήσεις που τίθενται σε μια έρευνα γνώμης, δεν είναι ερωτήσεις που τίθενται πραγματικά σε όλα τα ερωτώμενα άτομα και ότι οι απαντήσεις δεν ερμηνεύονται αναλόγως με την προβληματική σε σχέση με την οποία οι διαφορετικές κατηγορίες των ατόμων που απάντησαν έδωσαν πραγματικά μια απάντηση. Έτσι η *κυρίαρχη προβληματική*, της οποίας δίνει μια εικόνα οι κατάλογος των ερωτήσεων που τέθηκαν τα δύο τελευταία χρόνια από τα ινστιτούτα σφυγμομέτρησης, δηλαδή η προβληματική που ενδιαφέρει ουσιαστικά τα άτομα που κατέχουν την εξουσία και που θέλουν να ενημερώνονται για τα μέσα οργάνωσης της πολιτικής τους δράσης, ελέγχεται πολύ άνισα από τις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Και, πράγμα σημαντικό, αυτές είναι λίγο πολύ ικανές να παράγουν μια αντιπροβληματική. Με αφορμή την τηλεοπτική συζήτηση μεταξύ του Σερβάν-Σρεμπέρ και του Ζισκάρ Ντ' Εσταίν, ένα Ινστιτούτο σφυγμομετρήσεων γνώμης είχε θέσει ερωτήσεις του τύπου: «Η σχολική επιτυχία είναι συνάρτηση των χαρισμάτων, της ιδιοφυΐας, της εργασίας, της αξίας;» Οι απαντήσεις μάς παρέχουν πράγματι μία πληροφορία (που την αγνοούν αυτοί που τις παρήγαγαν) για το βαθμό στον οποίο οι διάφορες κοινωνικές τάξεις συνειδητοποιούν τους νόμους της κληρονομικής μεταβίβασης του πολιτισμικού κεφαλαίου. Η προσκόλληση στο μύθο του χαρίσματος και της ανόδου μέσω του σχολείου, της σχολικής δικαιοσύνης, της δίκαιης κατανομής των θέσεων ανάλογα με τους τίτλους κλπ., είναι πολύ έντονη στις λαϊκές τάξεις. Η αντιπροβληματική μπορεί να υπάρχει για ορισμένους διανοούμενους αλλά δεν έχει κοινωνική δύναμη παρόλο ότι την έχουν ενστερνισθεί ορισμένα κόμματα και ομάδες. Η επιστημονική αλήθεια υπόκειται στους ίδιους νόμους διάδοσης όπως και η ιδεολογία. Μια επιστημονική πρόταση είναι σαν την παπική βούλα για τη ρύθμιση των γεννήσεων, κατ'εξοχή μόνο τους νεοφώτιστους.

Συνδυάζουμε την ιδέα της αντικειμενικότητας σε μια έρευνα γνώμης με το γεγονός ότι θέτουμε την ερώτηση με την πιο ουδέτερη φρασεολογία προ-

κειμένον να δίνονται όλες οι ευκαιρίες σε όλες τις απαντήσεις. Στην πραγματικότητα, η έρευνα γνώμης θα πλησίαζε δίχως άλλο περισσότερο αυτό που γίνεται στην πραγματικότητα εάν, παραβαίνοντας εντελώς τους κανόνες της «αντικειμενικότητας», δίνονταν στους ανθρώπους τα μέσα να τοποθετούνται όπως πραγματικά τοποθετούνται στην πραγματική πρακτική, δηλαδή σε σχέση με ήδη διατυπωμένες γνώμες· εάν, αντί να πούμε π.χ. «υπάρχουν άνθρωποι που είναι υπέρ της ρύθμισης των γεννήσεων, άλλοι που είναι κατά· και εσείς;...», διατυπώναμε μια σειρά ρητών τοποθετήσεων εντεταλμένων ομάδων για να συγκροτήσουν τις γνώμες και να τις διαδώσουν, κατά τρόπο που οι άνθρωποι να μπορούν να τοποθετηθούν σε σχέση με ήδη συγκροτημένες απαντήσεις. Μιλάμε συνήθως για τοποθετήσεις. Υπάρχουν θέσεις που έχουν ήδη προβλεφθεί και τις παίρνουμε. Αλλά δεν τις παίρνουμε στην τύχη. Παίρνουμε τις θέσεις που είμαστε προδιατεθειμένοι να πάρουμε ανάλογα με τη θέση που κατέχουμε μέσα σε ένα ορισμένο πεδίο. Μια αυστηρή ανάλυση αποσκοπεί στο να εξηγήσει τις σχέσεις μεταξύ της δομής των προς λήψη θέσεων και της δομής του πεδίου των αντικειμενικά κατεχόμενων θέσεων.

Εάν οι έρευνες γνώμης αντιλαμβάνονται πολύ άσχημα τις δυνατές καταστάσεις της γνώμης και ακριβέστερα τις κινήσεις γνώμης, αυτό οφείλεται μεταξύ των άλλων στο ότι η κατάσταση στην οποία συλλαμβάνουν τις γνώμες, είναι εντελώς τεχνητή. Στις καταστάσεις όπου συγκροτείται η γνώμη, ιδιαίτερα τις καταστάσεις κρίσης, τα άτομα βρίσκονται μπροστά σε συγκροτημένες γνώμες, σε γνώμες υποστηριζόμενες από ομάδες, έτσι που η εκλογή ανάμεσα σε γνώμες ισοδυναμεί προφανώς με εκλογή ανάμεσα σε ομάδες. Τέτοια είναι η αρχή του φαινομένου της πολιτικοποίησης (*effet de politisation*) που παράγεται από την κρίση: Πρέπει να εκλέγουμε μεταξύ ομάδων που ορίζονται πολιτικά και να ορίζουμε όλο και περισσότερο τοποθετήσεις σε συνάρτηση με αρχές ρητά πολιτικές. Πράγματι, αυτό που μου φαίνεται σημαντικό είναι ότι η έρευνα γνώμης αντιμετωπίζει την κοινή γνώμη σαν ένα απλό άθροισμα ατομικών γνωμών, που έχουν συλλεγεί μέσα σε μια κατάσταση που είναι κατά βάθος αυτή του παραβάν, όπου το άτομο πηγαίνει κρυφά να εκφράσει στην απομόνωση μια μεμονωμένη γνώμη. Στις πραγματικές καταστάσεις, οι γνώμες είναι δυνάμεις και οι σχέσεις γνωμών είναι συγκρούσεις δύναμης μεταξύ ομάδων.

Ένας άλλος νόμος προκύπτει από τις αναλύσεις αυτές: Έχουμε τόσες περισσότερες γνώμες για ένα πρόβλημα όσο περισσότερο ενδιαφέρον έχει για μας το πρόβλημα αυτό, δηλαδή όσο περισσότερο συμφέρον έχουμε στο πρόβλημα αυτό. Για παράδειγμα, για το σύστημα διδασκαλίας, το ποσοστό απαντήσεων συνδέεται πολύ στενά με το βαθμό εγγύτητας σε σχέση με το σύστημα διδασκαλίας, και η πιθανότητα να έχουμε μια γνώμη ποικίλλει ανάλογα με την πιθανότητα να έχουμε εξουσία πάνω σ' αυτό για το οποίο εκφράζουμε

γνώμη. Η γνώμη που επιβάλλεται ως τέτοια, αυθόρμητα, είναι η γνώμη των ατόμων των οποίων η γνώμη έχει βαρύτητα, όπως λέμε. Εάν ένας Υπουργός Εθνικής Παιδείας ενεργούσε σε συνάρτηση με μια σφυγμομέτρηση γνώμης (ή τουλάχιστον με βάση μια επιφανειακή ανάγνωση της σφυγμομέτρησης), δεν θα έκανε αυτό που κάνει όταν ενεργεί πραγματικά σαν πολιτικός, δηλαδή με βάση τα τηλεφωνήματα που δέχεται, με την επίσκεψη του τάδε συνδικαλιστή υπεύθυνου, του τάδε πρύτανη κλπ. Πράγματι, ενεργεί σε συνάρτηση με αυτές τις δυνάμεις γνώμης τις πραγματικά συγκροτημένες που δεν προβάλλουν μέσα στην αντίληψή του παρά μόνο στο μέτρο που έχουν δύναμη ή που έχουν δύναμη επειδή είναι κινητοποιημένες.

Προκειμένου να γίνει μια πρόβλεψη για τα επόμενα δέκα χρόνια όσον αφορά το Πανεπιστήμιο, θεωρώ ότι η κινητοποιημένη γνώμη αποτελεί την καλύτερη βάση. Ωστόσο, το γεγονός, που πιστοποιείται από τα «δεν απαντώ», ότι οι διαθέσεις ορισμένων κατηγοριών δεν απολήγουν σε γνώμη, δηλαδή σε συγκροτημένο λόγο που θέλει να θεωρείται συνεκτικός, να εισακούεται, να επιβάλλεται κλπ., δεν πρέπει να μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι σε καταστάσεις κρίσης τα άτομα που δεν είχαν γνώμη θα κάνουν μια τυχαία επιλογή: Εάν το πρόβλημα είναι γι' αυτά πολιτικά συγκροτημένο (προβλήματα μισθολογίου, ρυθμού εργασίας για τους εργατές), θα εκλέξουν με γνώμονα την πολιτική αρμοδιότητα· εάν πρόκειται για πρόβλημα που κατά την άποψή τους δεν είναι πολιτικά συγκροτημένο (καταπιεστικότητα στις σχέσεις μέσα στην επιχείρηση) ή αν πρόκειται για πρόβλημα στο στάδιο συγκρότησής του, θα οδηγηθούν από το βαθιά ασυνείδητο σύστημα διαθέσεων που προσανατολίζει τις επιλογές τους στους πιο διαφορετικούς τομείς, από την αισθητική ή τον αθλητισμό έως τις οικονομικές προτιμήσεις. Η παραδοσιακή έρευνα γνώμης αγνοεί ταυτόχρονα τις ομάδες πίεσης και τις δυναμικές διαθέσεις που μπορούν να μην εκφράζονται με τη μορφή ρητού λόγου. Γι' αυτό είναι ανίκανη να κάνει την παραμικρότερη λογική πρόβλεψη γι' αυτό που θα γινόταν σε κατάσταση κρίσης.

Ας υποθέσουμε ένα πρόβλημα σαν εκείνο του συστήματος διδασκαλίας. Μπορούμε να ρωτήσουμε: «Τι σκέπτεστε για την πολιτική του Ενγκάρ Φορ;» Είναι ερώτηση που μοιάζει πολύ με προεκλογική έρευνα με την έννοια ότι είναι τη νύχτα που όλες οι αγελάδες είναι μαύρες: Όλος ο κόσμος συμφωνεί σε γενικές γραμμές δίχως να ξέρει για ποιο πράγμα· γνωρίζουμε τι σημαίνει η ψήφος με ομοφωνία του νόμου Φορ στην Εθνοσυνέλευση. Κατόπι ρωτάμε: «Είστε υπέρ της εισαγωγής της πολιτικής στα Λύκεια;» Εδώ, παρατηρούμε μια πολύ ξεκάθαρη ρήξη. Το ίδιο συμβαίνει όταν ρωτήσουμε: «Οι καθηγητές μπορούν να κάνουν απεργία;» Σ' αυτή την περίπτωση, τα μέλη των λαϊκών τάξεων, με μια μεταφορά της ειδικής πολιτικής τους αρμοδιότητας, ξέρουν τι θα απαντήσουν. Μπορούμε ακόμη να ρωτήσουμε: «Πρέπει να

αλλαχθούν τα προγράμματα; Είστε υπέρ του συνεχούς ελέγχου; Είστε υπέρ της συμμετοχής των γονέων των μαθητών στα Συμβούλια των Καθηγητών; Είστε υπέρ της κατάρτησης της Υψηγείας (Aggregation) κλπ.» Στην ερώτηση: «Είστε υπέρ του Εντγκάρ Φορ;» εμπεριέχονται όλες αυτές οι ερωτήσεις και ο κόσμος πήρε μεριάς θέση για ένα σύνολο προβλημάτων που ένα καλό ερωτηματολόγιο δεν θα μπορούσε να θέσει παρά μέσω τουλάχιστον 60 ερωτήσεων όπου θα παρατηρούσαμε διακυμάνσεις προς όλες τις κατευθύνσεις. Στη μια περίπτωση οι γνώμες θα συνδέονταν θετικά με τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία, σε μιαν άλλη αρνητικά, σε ορισμένες περιπτώσεις πολύ έντονα, σε άλλες περιπτώσεις ανεπαίσθητα, ή ακόμη και καθόλου. Αρκεί να σκεφτούμε ότι μια εκλογική αναμέτρηση αντιπροσωπεύει το όριο μιας ερώτησης, όπως «είστε υπέρ του Εντγκάρ Φορ;», για να καταλάβουμε ότι οι ειδικοί της πολιτικής κοινωνιολογίας μπορούν να παρατηρήσουν πως η σχέση που παρατηρείται συνήθως, σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής πρακτικής, μεταξύ κοινωνική τάξης και πρακτικών ή γνώμων, είναι πολύ αδύνατη όταν πρόκειται για εκλογικά φαινόμενα, σε σημείο που ορισμένοι να μη διαστάζουν να συμπεράνουν ότι δεν υπάρχει καμία σχέση μεταξύ της κοινωνικής τάξης και του γεγονότος ότι ψηφίζουν υπέρ της δεξιάς ή υπέρ της αριστεράς. Εάν έχουμε υπόψη μας ότι μια εκλογική αναμέτρηση θέτει σε μια μόνο συγκρητική ερώτηση αυτό που λογικά θα μπορούσε κανείς να συλλάβει μόνο με διακόσιες ερωτήσεις, ότι οι μεν μετρούν με εκατοστόμετρα, οι δε με χιλιόμετρα, ότι η στρατηγική των υποψηφίων συνίσταται στο να διατυπώνουν άσχημα τις ερωτήσεις και να παίζουν στον μέγιστο βαθμό με την απόκρυψη των ρήξεων, προκειμένου να κερδίσουν τις ψήφους των αναποφασίστων, και πολλά άλλα αποτελέσματα, θα συμπεράνετε ότι θα πρέπει ίσως να τεθεί αντίστροφα η παραδοσιακή ερώτηση της σχέσης μεταξύ ψήφου και κοινωνικής τάξης και να αναρωτηθείτε πώς γίνεται να διαπιστώνεται παρ' όλα αυτά μια σχέση, έστω και αδύνατη· και να αναρωτηθείτε για τη λειτουργία του εκλογικού συστήματος, εργαλείο το οποίο, από την ίδια του τη λογική, τείνει να υποστέλλει τις συγκρούσεις και τις ρήξεις. Αυτό που είναι απόλυτα βέβαιο είναι ότι μελετώντας τον τρόπο λειτουργίας της σφυγμομέτρησης γνώμης, μπορούμε να σχηματίσουμε μια ιδέα για τον τρόπο που λειτουργεί αυτός ο ιδιαίτερος τύπος έρευνας γνώμης που είναι η εκλογική αναμέτρηση και το αποτέλεσμα που παράγει.

Κοντολογίς, θέλησα να καταδείξω ότι η κοινή γνώμη δεν υπάρχει, με τη μορφή πάντως που της αποδίδουν εκείνοι που έχουν συμφέρον να βεβαιώσουν την ύπαρξή της. Είπα ότι υπάρχουν από τη μια μεριά συγκροτημένες γνώμες, κινητοποιημένες ομάδες πίεσης, κινητοποιημένες γύρω από ένα σύστημα *συμφερόντων* ρητά διατυπωμένων· και από την άλλη μεριά, διαθέσεις οι οποίες, εξ ορισμού, δεν είναι γνώμη εάν με αυτό εννοούμε, όπως έκανα σ'

ολόκληρη αυτή την ανάλυση, κάτι που μπορεί να διατυπωθεί σε λόγο με κάποια αξίωση συνοχής. Ο ορισμός αυτός της γνώμης δεν είναι η γνώμη μου για τη γνώμη. Είναι απλώς η διασάφηση του ορισμού που ενεργοποιούν οι σφυγμομετρήσεις γνώμης ζητώντας από τον κόσμο να πάρει θέση πάνω σε διατυπωμένες γνώμες και παράγοντας, μέσω της απλής στατιστικής συνάθροισης γνωμών που παράγονται έτσι, αυτό το τέχνημα που είναι η κοινή γνώμη. Λέω απλώς ότι η κοινή γνώμη στην άρρητα αποδεκτή σημασία από εκείνους που κάνουν σφυγμομετρήσεις γνώμης ή εκείνους που χρησιμοποιούν τα αποτελέσματά της, λέω απλώς ότι η γνώμη αυτή δεν υπάρχει.